

a figyelmünket, hogy ez a szív kisebbeket dobbanna, ha nem az említett fő ereken keresztül jutna friss vérhez. E külső tájegységek szervesen részét képezik a jól működő, nagyokat dobbanó, friss levegőjű városunk dinamikus életének.

Egy pünkösdvasárnapi sétából, néhány tervezett és véletlen beszélgetésből majdnem egy év alatt született meg tehát a kötet, amely végigkalauzolja olvasóját a város fölé emelkedő utcákon.

Benczi Boglárka

BŰNBÁKOK AZ EURÓPAI ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

**Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila,
Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben.***

Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben

■ Jelen tanulmánykötet alapját a 21. zánkai *Dél-dunántúli történelpek nyári konferenciája* keretében meghirdetett *Bűnbakok az európai és a magyar történelemben* című összefoglaló képezte. A nem várt siker azt bizonyítja, mennyire aktuális a téma, a neves, elismert kutatók mellett felbukkanó fiatal előadók jelenléte pedig megerősíti, hogy térségünkben igény van ennek a mindenkori társadalmi-politikai problémának a kibeszélésére. Aktuális, hiszen annak ellenére, hogy a bűnbakállítás folyamata egyidős az emberiség történetével, soha nem csökkent a szerepe az évezredek alatt, a „bűnbakképzés mindent túlélő jelenség”. (12.)

A bűnbak eredeti (bibliai) jelentése szerint „az engesztelés napján ki kell választani két hibátlan bakot: az egyiket az Úrnak áldozni, a másikra pedig a közösség ráruházza minden bűnét, s kikergeti a pusztába”. (530.) Tehát ősi jelentésében a bűnbakra átruházott (!) vétkektől megszabadulva megtisztul az adott közösség, újra visszakerül a büntelenség idilli állapotába. Ezt azonban nem szabad összetéveszteni a modern értelemben vett bűnbakképzéssel, amely során a társadalom egy adott szegmense egy másik embert vagy embercsoportot hibáztat (!) bizonyos vétkek elkövetéséért. Továbbra is megmaradva Zsidai Ágnes *Ügynökhalál Magyarországon* című tanulmányánál, amelyben a bűnbak illetően fentebb idézett értelme-

zését olvashatjuk, megfogalmazódik a modern bűnbakképződés két formája. Nem lehet egyenlőségiélet tenni a spontán, kévéssé ellenőrzött, ösztönös-indulati bűnbakképzés és a politikai célzatú, stratégiai és taktikai jelleggel bíró között.

Mind a könyv kiadásában, mind a konferencia megszervezésében részt vett a Magyar Történelmi Társulat, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. A kiadást továbbá a pécsi Kronosz Kiadó és a Nemzeti Kulturális Alap tette lehetővé.

A kötet 40 tanulmányt tartalmaz, melyek három tematikus csoportba sorolhatók. Egyfelől társadalomtudományi megközelítésből születtek munkák, ezek kiváló elméleti megalapozást nyújtanak a konkrét esettanulmányok számára. A szerkesztők az utóbbiakat két kategóriába rendezték: az egyetemes és a magyar történelem során kialakult számtalan példából emeltek ki néhány jelentősebbet, és azokat vették górcső alá. A több mint félezer oldalas kötet szerkesztői olyan jelentős történészek, kutatók, mint Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila és Vonyó József. Mellettük a tudományok szerteágazó területeiről érkeztek szakemberek, egy interdiszciplináris tanulmánykötetet hozva így létre.

A második és harmadik fejezetbe tartozó tanulmányokat két nagy kategóriába sorolhatnánk. Ezekben egyfelől olyan írá-

sokat találhatunk, amelyek, akár az egyetemes, akár a magyar történelemből vesznek a témát, egy nagyobb képre világítanak rá. Adott történelmi helyzetben a bűnbakállítást minden lehetséges oldalról körbejárják. Ilyen például Harsányi Iván *Bűnbakkeresés és történelmi emlékezet. Spanyol tapasztalatok* című munkája, amely a 19–20. századi spanyolországi bűnbak-tematikát elemzi. Másfelől vannak olyan tanulmányok, amelyek valamely adott helyzet egy konkrét bűnbakváltozatát mutatják be minden részletében. Erre jó példa Bessenyei József *Szapolyai János, a magyar történelem egyik legismertebb bűnbakja* című esettanulmánya. Pihurik Judit *Katonadolog 1945–1962* című tanulmányából vett idézettel élve: „a téma hatalmas dokumentációjából »mélyfúrásokkal« is mintát lehet venni, de mód nyílik horizontális áttekintésre is.” (458.) Ő ugyan a Magyar Királyi Honvédség tisztjeinek 1945–1962 közötti helyzetére vonatkoztatta, de úgy vélem, általánosítható az egész kötetre ez a találon megfogalmazott kijelentés. Természetesen éles választóvonal nem mindig húzható, esetenként elmosódik ez a határmezsgye.

A társadalomtudományok szemszögéből készült tanulmányok sorát Pók Attila indítja, a témának tán legjelentősebb, de mindenestre legtöbbet idézett szakembere *Bűnbakok a magyar történelmi gondolkodásban* című írásával. A fogalmak tisztázásával, a bűnbakológia elméleti hátterének és a téma kutatási körülményeinek felvázolásával optimális megalapozást nyújt a kötet további tanulmányai számára. Gyáni Gábor *A történész mint bíró. A történetírói ítélkezés „joga” és veszélyei* című írása egy másik irányból közelíti meg a bűnbakképzés jelenségét, a történészek szempontjából jelentős kérdéseket vet fel, elsősorban azt, hogy vajon a kutatók hogyan járnak el a múlt eseményeinek rekonstruálásában, mint a nyomozók vagy mint a bíróság. A kérdés kétszeresen is jelentős, hisz azonkívül, hogy önmagában fontos felvetésről van szó, a tanulmányok szerzői számára is kulcsfontosságú. A *Bűnbakképzés és nemzeti identitás, avagy a szociálpszichológia mint empirikus társadalomtudomány* című munkájával László János szociálpszichológus – úgy vélem, bátran kijelenthető – teljesen eltér a többi tanulmánytól. Nem minőségében, hanem a megközelítés módjában, hisz az írás empirikus analí-

zis, amellyel a magyarok bűnbakképzési hajlandóságát igyekeznek magyarázni, és mint ilyen formailag kevés rokonságot mutat a többi tanulmánnyal. Ha feltételezzük, hogy az olvasó jártasabb a történelmi munkákban, és személyisége is közelebb áll a humán doméniumokhoz, és tekintettel a jelen kötet tematikájára ez jószerivel valószínűsíthető, akkor ez esetben nehézkes szövegnek bizonyulhat, amely a sok táblázat, képlet miatt nehezen követhető, és ezt az érzelmek számcszerűsítése sem oldja fel. Nyilván csupán a jelen kötetben feltűnő jelenség, további szociálpszichológiai munkák között más lenne a helyzet. Kiss Zsuzsanna *Hősök és bűnbakok a weimari Németországban. Adalékok a bűnbakképzés lélektani szempontjaihoz* című írásának fő címével ellentétben a társadalomtudományi fejezetbe tartozik, a lélektan irányából közelít rá a témára, magyaráz, értelmez, példákat hoz, pszichiáterek gondolatait, elméleteit ismerteti, jó alapot biztosít a későbbi esettanulmányokhoz. Ormos Mária *Bűnbakkeresés/szerecsenmosdatás – a nyugati világban (20–21. század)* tanulmányának nem ez az első megjelenési helye, a 2013-as *Múlt a jelenben* című kötetben már találkozhattunk vele. Rámutat mai és előrevetített jövőbeni problémákra is írásában. Póto János tanulmányából (*Szobrok és emlékművek mint bűnbakok ...avagy hogyan döntünk szobrot, mikor és miért?*) kiderül: nemcsak személyek, társadalmi csoportok, hanem szobrok is lehetnek bűnbakok, mindezt pedig képekkel illusztrálja. Dévényi Anna *Bűnbakból vádló, vádlóból bűnbak* című tanulmánya közel áll László János írásához, itt is a 20. századi magyar történelemtankönyvek kerültek nagytitok alá három történelmi eseménnyel való összefüggésben (Mohács, Világos és Trianon), azonban, az elsövel ellentétben ezúttal a tankönyvek pontos meghatározása, felsorolása is megtörténik, majd a továbbiakban is végig visszakövethető, a szerző jelzi a tankönyvi oldalszámokat. A fejezet utolsó tanulmánya Szilágyi Mariann *„(...) megrendelni egy-két vadkant jó pénzért mindig lehet”* című írása, betekintést nyújt a téma irodalmi-mitológiai hagyományaiiba is, alaposan ismertette néhány kiemelt példát, az idézetek eredetijét és magyarázatát pedig külön pozitívumként tűnik fel.

Az egyetemes történelemben felbukkanó bűnbakok lajstromában találkozha-

tunk pápával (Maléth Ágnes: *XXIII. János és a konstanzi zsinat*), a hírhedt-híres Dreyfus-üggyel (Majoros Tamás: *Miért a harmadik köztársaság? A Dreyfus-ügy hátteréről*), a spanyol történelemmel két tanulmány is foglalkozik, tekintettel a hispán bűnbakkeresési hagyományokra, ez talán nem is olyan meglepő (Lénárt T. András: *A „tisztá faj” kérdése Spanyolországban. A középkori hispán bűnbak-képzés okai, módszerei és 20. századi utóhatásai*, illetve Harsányi Iván: *Bűnbakkeresés és történelmi emlékezet. Spanyol tapasztalatok*). A perek sorát folytatja az 1912-ben kirobbanó orosz Bejlisz-ügy (Bebesi György: *A Bejlisz-ügy. A sztolipini konszolidáció szakítópróbája, a hírhedt orosz vérvád-per*), az I. világháború előestéjén lezajlott Apis-konceptiós per (Hornyák Árpád: *„Aki kirobbantotta az első világháborút”. Dragutin Dimitrijevic-Apis koncepció per*), a Salni Köztársaságban lefolytatott büntetőperek bevezető akkordja, az 1944-es veronai per (Kindl Melinda: *Giustizia è stata fatta! Avagy Olaszország árulói*), illetve Hahner Péter Nixon, a bűnbak című tanulmányában a 37. amerikai elnök körül kirobbant botrányt elemzi, írása végén pedig egy könyvészet is található, egyedülállóan a kötetben. Továbbá megjelennek a jezsuiták és a nők is mint bűnbakok (Ugrai János: *A jezsuiták mint az iskolaügy „kerékkötői”? A 18. századi oktatáspolitikai diskurzus a Habs-burg Monarchiában a bűnbak-képzés tükrében*, illetve Lengyel Tünde: *Keresd a nőt! A nők mint bűnbakok a középkorban és a kora újkorban*).

A magyar történelem bűnbakjaival foglalkozó tanulmányok nagy része (18 tanulmány a 22-ből) a 20. századból meríti, legalább részben, témáját. A már említett Bessenyei József Szapolyai-eset-tanulmányát követi Kovács Adrienn Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházszerző munkásságának megítélése, majd a 19. századi „spicli” témát elemzi Deák Ágnes nyomozói alapossággal (*Rendőrbeszűgök nyomában*). Kaposi Zoltán egy szokatlan bűnbakot állít a középpontba, a nagybirtokot, azon belül is az uradalmat és az agrárszegénység kapcsolatát a 19–20. század fordulóján (*A nagybirtok mint bűnbak*). Ezzel pedig a kronológiai sorrendbe állított tanulmányok sora el is éri a 20. századot. Paksy Zoltán írása tulajdonképpen egy téves nézet cáfolata és egyben bizonyíték, nevez-

tesen, hogy nem a Tanácsköztársaság alatt és bukása után indult meg az antiszemitizmus „futótüze”, hanem már korábban (*A zsidóság bűnbakká válása és az antiszemita hisztéria kezdete Magyarországon az első világháború végén*). Herczeg Ferenc író alakjáról és munkásságáról szól Gazdag László tanulmánya (*Herczeg Ferenc és a forradalmak – Északi fény*). Fedinec Csilla írása a ruszin–ukrán paradigmáról szól, és mint ilyen kevésbé járja körül a bűnbakológia tematikáját (*„A leggyengébb fél”. Gondolatok a ruszin–ukrán paradigma újraértelmezéséhez*). A *Bűnbak-képzés és/vagy bűnbak-képződés* című tanulmányban Erőss Zsolt arra tesz kísérletet, hogy az 1930-as évek közepétől a belpolitikai élet előterébe kerülő diktatórikus vádak hátterét újragondolja Gömbös Gyula és Marton Béla megítélésével kapcsolatban. A II. világháború több bűnbak-képzést is lehetővé tett, ezek közül emeli ki Molnár Judit a csendőrséget (*„Ürüg a deportálás”*), melynek kutatása már több mint tízéves múltra tekint vissza, befejezettnek azonban még mindig nem tekinthető. A második világegésbe való bekapcsolódás szintén bűnbakok kavalkádját vonta maga után (Olasz Lajos: *Hadállapotban a Szovjetunióval – bűnbakok és felelősök*). Szálasi Ferenc mint a tökéletes bűnbak szerepel Karsai László tanulmányában (vakmerő címválasztását megindokolja). Az 1945-öt követő politikai tisztogatásokból Franz Basch népbírói perét emeli ki Gerhard Seewann, Gyarmati György pedig az 1945–1956 közötti időszak ellenség- és bűnbaklajstromát veszi sorra a kötet legnagyobb terjedelmű tanulmányában (*Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1965*, 28 oldal). Püski Levente azt vizsgálja, hogyan lett az arisztokráciából bűnbak a világháború után az MKP politikai diskurzusában (*Ellenségéből bűnbak*). Kovács József a *Ludas Matyi* satirikus lapból, a kommunista politikai humor szócsovéből válogatott karikatúrákat 1945–49 között. A humornak nem mindig eleget tevő karikatúrák részletes elemzése mellett párhuzamosan a korszak politikai eseményeinek bemutatása is megtörténik, ezzel jobban elősegítve az érthetőséget. Pihurik Judit már idézett *Katonadolog 1945–1962* című tanulmánya a „horthysta katonatisztek” kommunizmusbeli sorsát és megítélését elemzi. Az antijezsuitizmus újra felbukkanó téma, a Társaság létrejöttének

rövid ismertetését már Ugrai János tanulmányában, más formában ugyan, de olvashattuk. Az ötvenes évek egyetemi-főiskolai hallgatóinak fegyelmi ügyeit tárgyalja Polyák Petra, míg a hetvenes években a termelőszövetkezeti vezetők kerültek hasonlóan pellengérré Varga Zsuzsanna tanulmányában. Az 1956-os forradalommal két tanulmány is foglalkozik, Lénárt András két, egymással felelő propagandafilmm jeleneteit boncolgatja (*A Köztársaság tér arcai. Bűnösök ábrázolása két propagandafilmen*), másfelől Tóth Eszter Zsófia írása Bordás András Kossuth-díjas esztergályos meggyilkolására próbál fényt deríteni, voltaképpen változatokat mutat be egy történetre („*Kenyér; szőlő porba hulltak.*” Bordás András tragikus halála 1956-ban: a forradalmi és az ellenforradalmi bűnbakképzés prizmatörései). A már említett *Ügynökhalál Magyarországon* című tanulmány zárja a kötetet. Ugyan kronológiailag is illik a sorba, azonban, akarva vagy akaratlanul, ideális utolsó tanulmánynak, kevésbé fókuszál egy adott helyzetre, a fogalmi tisztázásokon túl rámutat Magyarország rendszerváltás utáni bűnbakképzésére és ennek máig tartó helyzetére. „Azt mondjuk, nincs igazi rendszerváltás múlttal való szembenézés, erkölcsi megtisztulás nélkül. A bűn büntetésért kiált, ahhoz viszont meg kell nevezni a bűnösöket. A magyar rendszerváltó elit immár 23 éve nem tud megbirkózni a Vergangenheitsbewältigung problémájával, voltaképpen ott tartunk, ahol elkezdtük.” (543.)

A nagyszámú tanulmány közötti könnyebb eligazodást biztosítandó a magyar nyelvű tartalomjegyzéket egy angol nyelvű is követi, majd a kötet végén névmutató, illetve a szerzők és szerkesztők névsora, munkásságuk rövid ismertetése található. Az angol nyelvű tartalomjegyzék azonban nem társul további idegen nyelvű fordításokkal, rezümével vagy épp előszóval, így önmagában kérdéses, mennyire szolgálja a pragmatizmust. A szerzők és szerkesztők rövid bemutatása azonban kiváló adalék az olvasó számára.

A kötet jegyzetapparátusában nem konzekvens, ugyanis akad olyan tanulmány, melyben teljességgel hiányzanak a lábjegyzetek, indoklás nélkül (75.), máshol ezt a hiányt megindokolja a szerző (83.), azt hozva fel érveként, hogy ez túlterhelné írása kereteit, csak a jelentősebbeket emeli át az eredeti tanulmányból. A következő szerző viszont már előszeretettel alkalmazza a jegyzeteket, néhol a szöveget háttérbe is szorítva (102.). Az esetek többségében azonban kellő mennyiségű lábjegyzettel találkozhatunk, kimerítő kiegészítő információt szolgáltatva az olvasónak. A következetlenség pedig talán annak tudható be, hogy ezen munkák egy része elsősorban a konferencia előadásaiaként születtek meg, esetenként már korábban is megjelentek más helyeken, így eltérő formai követelményeknek tettek eleget. Pozitívumként jegyezhető fel továbbá az, hogy azon esetekben, amikor egyes témáknál több, a kötetben fellelhető tanulmány is érintőlegesen közelít egymáshoz, akkor erre vonatkozó utalást és helymegjelölést találhatunk a lábjegyzetben.

A konferencia során elhangzott előadásokat követő viták néhány esetben arra késztették a szerzőket, hogy munkájukat átdolgozzák az új gondolatok, adatok tükrében. Azonban nem mindenki élt ezzel a lehetőséggel, ez érthetően esetfüggő.

Tekintetbe véve a kötet terjedelmét és a tanulmányok nagy számát, lehetséges, hogy szerencsésebb választás lett volna az anyagot két kötetben megjelentetni. A fejezetek méretkülönbségéből kifolyólag adva is lenne, hol húzhatnák meg a határt a két kötet között, az első két fejezet tartozna az első kötetbe, a másodikba pedig a magyar történelem bűnbakológiája, amelyhez a 40-ből 22 tanulmány tartozik. Azonban jelen formájában sem tartható túlzottnak a terjedelem, hisz minden írás különállóan is értékelhető munka, önmagukban is helytállnak, együtt pedig egy nagy kép mozaikjaiként összeállnak, és egységet alkotnak.

Takács Kincső